

İRAN'DAKİ TÜRK DİLLERİ

GERHARD DOERFER

Türk dilleri konuşulan bölgeler arasında şimdiye kadar en az bilineni İran'dır. İran halkının hemen altında biri Türkçe konuşmakta olduğu halde oradaki lehçelerin hepsi şimdiye kadar pek az tanınmıştır. Bu durum bir bakıma siyasî koşullar yüzündendir: Aşağı yukarı bin yıl İran Türk hanedanlarının (ve Türk ordularının) egemenliği altında kalmıştır, bu muayyen bir kin duygusunun doğmasına sebep olmuştur, bu yüzden Türk dili ve kültürü hakkındaki yayımlar İran'da az takdir görmüş ve bunlara iyi gözle bakılmamıştır. Tasavvur edilebileceği gibi bu tavır ikinci dünya savaşından sonra Azerbaycan'daki bağımsızlık hareketleri (şunu da söylemek gerekir ki bu hareketler geniş bir şekilde dışarıdan desteklenmekteydi) ve Kaşkayların aralıksız kabile savaşları dolayısıyla daha da şiddetlenmiştir. Ancak bütün ülkede gittikçe yerleşmekte olan ve meyvelerini vermeğe başlayan liberalleşme eyiliminin etkisi altında (okul ve hastaneler açılması, yol yapımı, toprak reformu v.b.) İran Türklerinin dillerini tanıma olanakları da gittikçe artmağa başlamıştır. Bu tanıma sırasında ortaya çıkan tablo İran'ın yalnız en az bilinen Türk dili bölgesi değil, aynı zamanda en ilgi çekici Türk dili bölgesi olduğudur, bu bölge bir kısmı son derece eski özellikler gösteren çeşitli Türk lehçelerini korumuştur. Bu tablo henüz kesin çizgilere sahip değildir: Birçok noktalarda ancak tahminlerde bulunmak mümkündür, çoğu yerde ise ancak pek müphem değinmeler ve ilk taslaklar elimizde bulunmaktadır. Ne var ki geleceğin bize burda zengin armağanlar vereceği mutlaktır.

Şimdiye kadar İran'da 4 Türk dilinin (bunlara lehçe gurupları da denebilir) bulunduğu bilinmekteydi, bunlar hakkında yalnız kısaca bilgi vermek istiyorum:

(1) Azerbaycan Türkçesi (Azerî). Yayılışı için Philologiae Turcicae Fundamenta I, Aquis Mattiacis 1959, deki haritaya bakınız. Bu dil birçok milyon kişi tarafından özellikle ülkenin kuzey-batısında konuşulmaktadır, konuşulduğu bölgedeki en önemli şehir Tebriz'dir. İran'daki Türk dilleri arasında en fazla tanınan bu dildir. Bu dil hakkında Avrupalılar tarafından epeyce yayın

yapılmıştır (Fundamenta s. 281 ve devamındaki bibliyografyaya bkz.). İran'da da zaman zaman İran Azerisi hakkında küçük gramerler yayınlanmaktadır. Burada yalnız bunların en iyisinin adını vermek istiyorum: M. A. Ferzane, Mebani-yi destur-i zeban-i Azerbaycan, Tebriz 1334 hicrî şemsî (Bu gramer Muharrem Ergin'in, Osmanlıca dersleri, I, Türk Dil Bilgisi, İstanbul 1958, 2. baskı 1962, adlı eseri örnek alınarak yazılmıştır).

Bu dil diğerlerine göre tanınmış ise de araştırılmasında henüz pek çok boşlukların bulunduğu da söylenilmelidir. Bunu yapılan yayımların sayısı da aydınlatmaktadır: 2. dünya savaşından sonra İran'da Azerbaycan Türkçesi üstüne ancak 20 kadar dilbilimle ilgili çalışma yayınlanmıştır (bunlar hakkında ayrıntılı bilgiyi Irano-Altaica, Current Trends in Linguistics VI te vereceğim); buna karşılık aynı zaman içerisinde Sovyetler Birliğinde, Sovyet Azerbaycanı Türkçesi hakkında 1000 kadar çalışma yayınlanmıştır. En önemlisi de çok sayıda Azerbaycan Türkçesi şivelerinin henüz pek az incelenmiş olmasıdır. Buna bir örnek: Hazar denizinin güney-doğu kıyısında Gelugâh (ve Heştike)'da ü > u ve ö > ä değişmesi vuku bulmuş bir Azerbaycan Türkçesi şivesi vardır (bu Fundamenta'daki haritada hiç gösterilmemiştir). (Örnekle bu şivede uç '3', yuz '100', dârt '4', gâz 'göz'). İran'daki Azerbaycan şivelerinin inceliklerle araştırılması herhalde ortaya Anadolu'daki Türkiye Türkçesi ağızlarının araştırılmasının ortaya koyduğu tablodan daha az renkli olmayan bir tablo çıkaracaktır.

(2) Eynallu ve (3) Kaşkay dilleri. Bu diller Azerbaycan Türkçesine oldukça yakındırlar. Azerbaycan Türkçesinin şiveleri olarak da gösterilebilirlerdi. Bu diller Şiraz'ın güney-doğusunda (Eynallu) ve kuzey-batısında (Kaşkay) konuşulmaktadır. Bunlar hakkında yayımlar için bkz. Fundamenta s. 281. Menges bu dillere ait pek çok malzeme toplamış olduğu halde yazık ki bunları henüz yayımlamamıştır. Onun görüşüne göre (diğer birçok Türkologların aksine) Eynallu ve Kaşnay dilleri üzerinde durmaksızın Azerbaycan Türkçesi şiveleri olarak kabul edilemez, bu diller birçok hususlarda Azerbaycan Türkçesinden çok Türkiye Türkçesine yakındırlar. Kaşkaycaya ait bir miktar malzeme de 1968 de öğrencilerim tarafından toplanmıştır. (krş. aşağıda madde 10). Bütün bunların mümkün olduğu kadar kısa zamanda yayımlanması gerekmektedir.

(4) Türkmence. Bu dil Fundamentadaki haritaya göre S. S. Türkmenistan Cumhuriyetinin güney kısmında ve (yaklaşık olarak Gurgan'dan başlayarak) Hazar denizinin düney-doğu kıyısındaki geniş bir kuşaktan Afganistan sınırına kadar uzanan bölgede (ve ayrıca bunun devamı olarak Afganistan içeri-

sinde de) konuşulmaktadır (bunun gerçeğe tamamen uymayan tarafı için bkz. aşağıda madde 11). İran Türkmencesi de (Sovyetler Birliği Türkmencesinin aksine olarak) pek az tanınmıştır. Şüphesiz zaman zaman bu dilden bir takım malzeme yayınlanmakta ve bunlar hakkında bilimsel incelemeler yapılmaktadır, krş. örn. Yusuf Azmun, Türkmen halk edebiyatı hakkında, s. 38, (Reşid Rahmeti Arat için, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 19, Seri: I - Sayı: A 2, Ankara 1966). Ancak bu araştırmalar genel olarak bakıldığında epey yetersizdir.

Demek oluyor ki, İran'ın şimdiye kadar "bilinen" dört Türk dili dahi gerçekte pek az araştırılmıştır ve bunların şivelerinin pek çoğu ya pek az bilinmektedir ya da hiç bilinmemektedir. Şimdi İran'ın şimdiye kadar bilinmeyen Türk dilleri üzerine konuşmak istiyorum. İlkönce şimdiye kadar kesin kayıtların yapılmadığı, yalnız müphem bir şekilde imaların yapıldığı beş dili saymak istiyorum:

(5) K. H. Menges, Research in the Turkic dialects of Iran (Preliminary report on a trip to Persia), Oriens 4 (1951), s. 279 da Kirman'ın güney ve güney-batısında konuşulan Salçuk dilinden bahsedilmektedir, yani epey uzakça, İran'ın doğusunda bir yerde bir Türk dili. Yazık ki Menges Salçukların dilini araştırmak fırsatını bulamamıştır.

(6) Menges s. 279'a göre Belucistan ve Mikran'da, yani İran'ın büsbütün güney-doğusunda da Türkler vardır. Ancak buradaki Türk kabilelerinin adları bile bilinmemektedir, bu yüzden de bunların gerçekten var olup olmadığı oldukça şüphelidir.

(7) ve (8) 1965 yılında güney İran'da bulunmuş olan László Szimonisz (Bloomington)'in bir mektubuna göre Tahran'ın güneyinde Çagatayca (Doğu Türkçesi) ve Kıpçakça konuşulan köyler vardır. Kendisinin İstanbul'dan bana göndermiş olduğu bu mektubun önemli kısımlarını aşağıya alıyorum:

"1965 Temmuz 28 den Ağustos ortasına kadar Güney İran'da bulundum. İsfahan ve Şiraz civarında idim. Güney İran Türkleri hakkında hiç bir şey yazmadım... Elimde gayet az malzeme var, fakat maalesef o da yanımda değil, Amerika'da. Bazı kelimeler üzerinde inceleme yaptım ve Batı (Kıpçak) Türkçesiyle aralarında büyük bir benzerlik olduğunu müşahede ettim. Yolda tanıdığım bir şahıs bana Rızaşah şehri yakınında bulunan (Tahran'ın 90 km. kadar güneyinde ve İsfahan yolu üzerinde) iki köyden bahsetti. Bunlardan biri Doğu, ve diğerinde Batı Türk lehçesi kullanılıyor imiş. Bana bu bilgiyi veren kişi kendisinin Semerkant boyundan olduğunu ve Çagatayca konuş-

tuğunu söylemişti. Aynı zamanda bugün kullandıkları sayı sistemi Orhun yazıtlarında kullanılanlar ile büyük bir benzerlik gösteriyor”.

İran’da (Eski Türkçenin yukarı-katlar-sayımı’nı korumuş) bir Kıpçak ve bir Uygur lehçesinin bulunduğu şimdiye kadar bilinmemekteydi. Ne yazık ki burada da kesin sonuçlu araştırmalar yoktur. Öğrencilerim 1968 de bahsedilen köyleri aramışlarsa da bulmak mümkün olmamıştır.

(9) Hüseyin-Ali Rezmara, Ferheng-i coğrafiyai-yi İran, Tahran 1327 hicrî şemsî (diğer ciltler takip eden yıllarda), bu esere göre İran’ın kuzey-doğusunda (Horasan’da) ahalisi ‘Berberî’ dili konuşan birçok köy vardır. Bu hususta ayrıntılı (ayrıca Horasan’daki dil durumunu toplu olarak gösterecek ve buradaki 4 ve 11 maddeleri de içine alacak) bir harita Göttingen Üniversitesi İranistik Semineri Lektörü Parviz Radjabi tarafından hazırlanıp yayınlanacaktır. Bay Radjabi’nin sözlerine göre Berberî bir Türk lehçesi olabilir, fakat kendisi de bu söylediğinin pek de kesin olmadığını ifade etmektedir. Burada da ilkönce ayrıntılı araştırmaların yapılması gerekmektedir. Ancak H. F. Schurmann’ın The Mongols of Afghanistan, ‘s-Gravenhage 1962, adlı eseri s. 114 e göre Berberîlerin Hazâra, yani Mongol görünüşlü Tacikler olması daha muhtemeldir (bu S. Tezcan tarafından bildirilmiştir.)

☞ Böylece *şimdiye kadar* bilinmeyen ve *daha henüz* araştırılmamış olan İran-Türk dillerinin sayılması bitmiş oluyor. Bildirimizi *şimdiye kadar* bilinmeyen fakat son zamanda etraflıca araştırılmış ve artık yeter derecede malzemesi bulunau iki Türk dilinin tanıtılması ile bitirmek istiyoruz.

(10) İlkönce (Tahran’ın 200 km. kadar güney-batısında konuşulmakta olan) Halaçça ile başlayalım. Her ne kadar bu dilden 1906 ve tekrar 1917 yıllarında Minorsky tarafından kayıtlar yapılmış, 1940 yılında Minorsky tarafından bir makale (The Turkish dialect of the Khalaj, BSOAS 10:2, 417-437) yayımlanmış ve hemen aynı yıl İranlı bilgin M. Mugaddem tarafından bir kelime derlemesi (Guyişha-yi Vefs ve Aştiyan ve Tefreş, İran-Kude 11, Tahran 1318 hicrî şemsî) yayımlanmış ise, de *şimdiye kadar* bu dilin pek özel bir durumu olduğu bilinmemekteydi. (örn. Menges, yukarıda adı geçen çalışma s. 278-9 Halaççayı Azerbaycan Türkçesi olarak göstermekteydi). Bu makalenin yazarı Halaççanın (biraz kenarda kalmış) bir Azerbaycan şivesi, hatta özel bir Türk *dili* de değil fakat özel bir Türk *dili gurubu* olduğunu ispat etmeğe muvaffak olmuştur (Das Chaladsch - eine archaische Türksprache in Zentralpersien, ZDMG 118, 1968, 79-112). Türkçeyi 7 guruba ayırabiliriz:

(1) Çuvaşça

(2) Güney-batı Türkçe veya Oğuzca (Türkiye Türkçesi v.b.)

- (3) Kuzey-batı Türkçe veya Kıpçakça (Kazan Tatarcası v.b.)
- (4) Güney-doğu Türkçe veya Uygurca (Özbekçe v.b.)
- (5) Kuzey-doğu Türkçe veya Güney Sibirya Türkçesi (Tuvince v.b.)
- (6) Yakutça
- (7) Halaçça.

Bu guruplar arasında Halaçça en küçük gurubu teşkil ettiği halde (yalnız yaklaşık olarak 20.000 kişi tarafından 46 köyde konuşulmaktadır) Çuvaşça ile birlikte en önemli guruptur, çünkü en eski özellikleri gösterendir. Burada yalnız Eski Türkçe -d- değil fakat Geç Ana Türkçe h- (<f-<p-) de korunmuştur, örn. hadak 'ayak' (= çuv. ura, ttü., kazantat., özbek. ayak, tuvin. adax, yahut. atax). Bu mesele (yani önseste eski bir h- nın var olduğu) kısıtlanmış (= sporadik) olarak diğer birkaç Türk dilinde de bilinmekteydi (örn. azer., yeni-uygur. höl 'ıslaç', özbek. hol = halaç. hi:el, hö:öl -iki nokta uzunluğu, tek bir nokta ise yarı uzunluğu göstermektedir); fakat yalnız Halaçça "açık şekilde önseste sıfır: önseste h- karşıtlığı" nı *sistemli olarak* korumuştur (örn. eski-türk. a:t 'ad': at 'at' birçok modern Türk dilinde önseste birbirinin aynı, örn. azer. ad : at, fakat halaç. a:at : hat). Gene Halaçça Ana Türkçenin kısa ünlü : basit uzun ünlü : dıftonglaşmış uzun ünlü şeklindeki üçlü nicelik karşıtlığını korumuş olan tek Türk dilidir (örn. a : a : a:a). Buna göre örn. Kaşgarî'nin uzun ünlü, buna karşılık Türkmence (ve Yakutça)nın kısa ünlü gösterdiği "istisna" dediğimiz durumlar açıklanabilmektedir. Burada küçük bir tablo verelim:

(a ünlüsü için:)

	Türkmence	Kaşgarî	Halaçça
at	at	at	hat
baş	baş	ba:ş	ba:ş
ad	a:t	a:t	a:at
(o ünlüsü için:)			
tok	dok	tok	tox
kol	gol	ko:l	guol ~ go.l
od (ateş)	o:t	o:t	hu:ot

Şunu da belirtmeliyiz ki ünlüler vurgusuz durumda ve çabuk konuşma sırasında kısalma eğilimi göstermektedirler.

Bu lehçenin araştırılmasına dair aşağıdaki bilgiyi vermek isterim:

Semih Tezcan) benim adıma bir araştırma seyahati yaptılar (ben çok önceden

Mart 1968 de üç öğrencim (Wolfram Hesché, Hartwig Scheinhardt ve Semih Tezcan) benim adıma bir araştırma seyahati yaptılar (ben çok önceden

kararlaştırılmış misafir profesörlük göreviyle A.B.D. ne gitmiş olduğumdan bu seyahate katılamadım). Öğrencilerim bu seyahatlerinden 9 teyp bandı dolusu Halaçça ve bir miktar Kaşkayca malzeme getirdiler.

Aynı yıl yukarıda adı geçen ZDMG deki makalem yayınlandı, bu makale 1967 de yazılmış olduğu için burada öğrencilerimin getirmiş olduğu malzeme göz önüne alınmamıştı, makale Minorsky ve Mugaddem'in çalışmalarına dayanıyordu. Gene yukarıda adı geçen ve Current Trends'de yayınlanacak olan makalemde de Halaçça hakkında bazı açıklamalar yazdım. Ayrıca 1968 de Würzburg'da toplanan Alman orientalistler kongresinde Halaçça hakkında bir konferans verdim, bu konferans kongre bildirileri arasında yayınlanacaktır. Burada I. Halacistan seyahatinin malzemeleri değerlendirilmişti.

Mart 1969 da öğrencilerim Parviz Radjabi ve Semih Tezcan'la (her iki seyahate de katılan tek kişi) birlikte ikinci bir araştırma seyahati yaptık. Bu seyahat sırasında elde edilen malzeme I. seyahatten getirilenden daha fazla olmuştur.

Daha 1968 yılında I. seyahatin malzemelerine dayanan Khalaj Materials, cilt I yayınlanmak üzere Uralic and Altaic Studies (Bloomington)'e gönderilmiştir. Bu kitapta birkaç metin verilmiş ve Halaççanın dil tarihi yönünden önemi ortaya konulmuştur. Bundan sonra çıkacak ciltler şu konuları kapsayacaktır:

II. Geri kalan metinler

III. Eksiksiz bir dilbilgisi

IV. Halaç bölgesinin dil atlası.

Bu Türk dilinin özel durumu hakkında yaklaşık bir fikir vermek için burada Xarrab köyünden bir metin yayınlıyorum, bu şiiri Bay Müseyyib Arabgul 1968 yılında yazmıştır ve bu Halaç edebiyatının ilk belgesidir! (Halaçların kendilerine özgü edebiyatları, özellikle yazılı edebiyatları yoktur.) şunu da söylemeliyim ki, çevriyazı burada basitleştirilmiştir (bu yüzden açık ve kapalı ünlüleri farklı olarak göstermiyorum; oldukça karışık olan Halaç sesbilgisi hakkında etraflı bilgi için krş. Khalaj Materials, cilt I; a hemen her zaman dudaksıl (labial) telaffuz edilir, ğ daima ađ'daki gibi, hiç bir zaman düğün'deki gibi değil).

Naha:r ba:řuy ti:ki ye .l häpsä'r-ärti,

yü:züyü bi: ha .çuk bi: baktä'r-ärti.

Ägär kuosäy bi: ha:la: bo .duya¹ vaksam,
 säva:bi säyä ha'cc-i äkbär ärti.
 Köziy ceyra:n közidä² xeyli yätär,
 ka:aşuy a:sma:n käma:nida käma:ntar.
 Heykälüy ne:säkä ma:nutmak³ o .lur?
 Sinobä'r-va:ra' ha .ydum ya: ki yätär.
 Män o .n yi'l-är⁴ imi:'däm sän yä'kalgäy,
 ägär kädüy takı kuomam yo'vargäy.
 Zäma:na bi:vafa:la'rla räfi:'ğ-ar,
 yağın o . kuo'mayur ki sän yä'kalgäy.
 Nä män Färha:d o nä sän Şi .ri .n o .luy,
 nä män Mäcnu:n nä sän tä Leyli o .luy;
 väli: yi:z Bi:-sutu:n bi:' ti.şä va:arum⁵,
 kxazam ta:ğ u bilim ki ra:zi . o .luy.
 Bi: kağaz yiräküm ka:ani'la yazdum,
 gävärçin bu .ynida män onu hasdum;
 gävärçini uçurturdum häva:ka⁶,
 közim yu:ol o üözüm i.eşi'kçä⁷ kaldum.

Sabahleyin başının saçını yel dağıtırdı,
 yüzünü bir açık bir kapalı ederdi.
 Eğer koysan bir defa boyuna baksam,
 sevabı sana en büyük hacc olurdu.
 Gözün ceylan gözünden çok daha güzel,
 kaşın gök kemerinden daha kavisli.
 Vücudunu neye benzetmek olur,
 selvi boyluya dedim ya ki yeter. (veya daha güzel?).
 Ben on yıldır ümitteyim ki sen geleceksin,
 eğer gelsen bir daha bırakmam ki gidesin.
 Zemané vefasızların dostudur,

¹ bo .duya= eski-türk. bo:duna, bo:d 'boy, vücut' = ttü. boy, kelimedede -d- sesi korunmuştur.

² Ayrılma hali Orhun Yazıtlarında olduğu gibi -da /-dä şeklindedir.

³ Farsça man 'tıpkı', maniden 'benzemek' fiilinden.

⁴ -ar /-är /eski-türk. ärür 'dır', ärti de aynı köktendir.

⁵ var fiil gibi çekilmektedir, şüphesiz Farsça daşten (darem 'benim var' v.b.) etkisi altında.

⁶ Verme hali -ka /-kä şeklindedir.

⁷ Bulunma hali normal olarak -ça /-çä'dir. yu:ol kelimesinde bu ek bırakılmıştır.

herhalde o koymuyor ki sen gelesin.
 Ne ben Ferhat olayım ne de sen Şirin,
 ne ben Mecnun olayım ne de sen Leylâ.
 Eğer yüz Bîsütun (dağı için) bir kazmam olsa⁸,
 kazarım ve bilirim ki razı olacaksın.
 Yüreğimin kanıyla bir kâğıt yazdım,
 güvercin boynuna ben onu asdım.
 Güvercini uçurturdum havaya,
 gözüm yolda ve kendim kapıda kaldım.

Halaçça birçok lehçelere ayrılmaktadır, bunlardan en kuzey-batıda bulunan Telxab lehçesi diğerlerinden epey kesin bir şekilde ayrılmakta, hatta diğer Halaçlar tarafından başka bir dil olarak gösterilmektedir. Göç etmiş olan bazı Halaçlar şimdi Kaşkaylar arasında yaşamaktadır.

(11) Sonuncu dili Horasanî olarak adlandırmak istiyorum. Bu dil şimdiye kadar -bu İran'daki durum için tipiktir- bilinmemekte idi, oysa bu dil 800.000 kadar kişi tarafından konuşulmaktadır. Rezmara'nın eserinde bu dil basit olarak türki (yani Azerbaycan Türkçesi) olarak gösterilmiştir. Buna karşılık Avrupa haritalarında (Fundamenta haritasında da öyle) burada Türkmençe konuşulduğu gösterilmiştir. Gerçekten Horasan'da (özellikle bölgenin doğu kısmında, örn. Gurgan'da, ayrıca birçok dil adalarında) Türkmençe konuşulmaktadır. Fakat asıl dil (tabii Farsça bir tarafa bırakılırsa) Horasanîdir, bu dil Türkmençe ile muayyen bir benzerlik göstermekle birlikte (örn. uzun ünlülerin korunması), diğer taraftan birçok önemli hususlarda kesin bir şekilde Türkmenceden ayrılmakta ve gerek Horasan'ın yerlileri, gerekse İran makamları tarafından Türkmenceden ayrı sayılmaktadır. Rezmara'nın verdiği bilgilere göre bölgenin ayrıntılı bir haritasını bu bölgeden gelmiş olan (ancak oldukça erken yurdundan ayrılmış olan) Bay Radjabi hazırlayacaktır.

5 Mart 1969 da bu dilden bazı kayıtlar yapmak fırsatını buldum, bunlar hakkında aşağıda bazı bilgiler vereceğim. Kendilerinden derleme yapılanlar: İsmail-i Bidi (27 yaşında, teknisyen) ve Mehdi Firuziyan (32 yaşında, banka memuru), ikisi de Bojnurdlu.

Kendilerinden derleme yapılan bu iki kişinin dilini araştırdığımızda şunları tespit ediyoruz:

⁸ Ferhat ile Şirin efsanesine telmih.

(1) Burada karşımıza çıkan dilin bir güney-batı dili olduğu açıktır. *ge.z* 'göz', *di:ş* 'diş' eski-türk. *k-*, *t-* (*kö:z*, *ti:iş*) önsesleri bütün Oğuz dillerinde olduğu gibi *g-*, *d-* olmuştur.

(2) Bu dil Eski Türkçenin uzun ünlülerini korumuştur, örn. *bu:t* 'but', *ya:ğ* 'yağ', *ka:n* 'kan', *yo:ol* 'yol' (türkmen. *bu:t*, *ya:ğ*, *ga:n*, *yo:l*).

(3) Sistemli olarak korunmuş uzun ünlüler Türkmencede de vardır (batı Anadolu ağızlarında ise uzun ünlüler kısıtlanmış (sporadik)tir, krş. Zeynep Korkmaz, Batı Anadolu ağızlarında asli vokal uzunlukları hakkında, TDAY, Belleten 1953, 197-203). Buna rağmen Horasanî Türkmençe değildir. Bunu Horasanînin Eski Türkçenin uzun ünlülerini sadece diftonglu uzun ünlülerin olduğu yerde değil diğer yerlerde de korumuş olması aydınlatıyor. Yukarıda görmüş olduğumuz gibi Türkmençe diftonglu uzunlukları korumuş, basit uzunlukları ise kısaltmıştır, yani *a:at* 'ad' > *a:t* fakat *ba:ş* 'baş' > *baş*. Horasanî ise basit uzunlukları da korumuştur: *ba:ş* 'baş', *i:ç* 'üç' (= türkmen. üç, fakat *halaç*. *ü:ş* ~ *i:ç*, Kaşgarî *ü:ç*).

Daha başka önemli noktalarda da Horasanî açık olarak Türkmenceden ayrılmaktadır. Bu cümleden olarak *ö>e*, *ü>i* olmuştur. Burada şüphesiz İran etkisi bulunmaktadır: Farsça *ö* ve *ü* seslerini tanımamaktadır. (Krş. yukarıda Azerbaycan Türkçesinin Gelugah şivesi, orada da aynı şekilde İran etkisi altında *ö* ve *ü* sesleri atılmıştır, şu da var ki orada *ü>u* olmuştur). Krş. yukarıda verilen örnekler *ge.z* 'göz', *i:ç* 'üç'. Diğer birkaç örnek: *gi.n* 'gün', *si:t* 'süt', *he:el* 'ıslak', *di.ert* 'dört', *elma:k* 'ölmek' v.b.

Bazan Horasanî diğer Türk dillerini hatırlatan şekiller göstermektedir, bu cümleden olarak: *ila:n* 'yılan' (türkmen. *yıla:n*) azer. *ilan*'ı hatırlatmakta; *gene du.dak* 'dudak' (türkmen. *do:dak*, azer. *do:dag*) doğuda konuşulan (Horasanîye coğrafi bakımdan yakın) Oğuz dilleri Türkmençe ve Azerbaycan Türkçesinden çok, daha uzakta büsbütün batıda konuşulan Türkiye Türkçesini hatırlatmaktadır (özbek. *dudok* şeklini bu Horasanî kelimesi ile mi açıklamak gerekir? krş. A. K. Borovkov, *Uzbeksko-russkiy slovar*, Moskova 1959, 153).

Bunun dışında Horasanîde bir takım kendine özgü şekiller vardır ki, bunlar diğer Oğuz dillerinden hiçbirini hatırlatmıyor. Bu cümleden olarak *sonses -k* daima *-y* olmuştur. örn. *eşey* 'eşek', *iney* 'inek', *eley* 'elek', *otirdi* 'oturduk' (kapalı *i* ile, bunun yanında *otirdi* 'oturdu' açık *i* ile); bu durum *eşek* : *eşegim* v.b. arasındaki karşıtlığın kaldırılmış olması ile açıklanabilir. Birinci heceden sonraki hecelerde *u* normal olarak *ı* şeklinde görülmektedir,

krş. örn. o:dın 'odun', birinci hecedeki u da ı'ya benzeşebiliyor: bırım 'burun' <*burın<burun, yımırta 'yumurta' <*yumırta<yumurta. Horasanide birçok kendine özgü kelimeler vardır, bu cümleden olarak: eya.ğe 'büyük-baba', eyane 'büyükanne' <eyü (<edgü) + a:ğā, ana = 'iyi baba, iyi anne' (Türkmencede bu kelime yalnız ey görmek 'sevmek, hoşuna gitmek' deyiminde korunmuştur); ağızke 'pencere', herhalde ağız 'ağız, açık yer' kelimesinden kurulmuştur, buna karşılık diğer güney-batı dillerinde Farsça kelime yerleşmiştir: ttü., azer. pencere, türkmen. pencire.

Bazı hususlarda Horasanî eski özellikleri korumuştur ve bu noktalarda Türkmence ile aynı yoldadır. Bu cümleden olarak be:rma:k 'vermek', bo. 'var' kelimelerinde b- korunmuştur; ng sesi de korunmuştur, örn. otirding 'oturdun', onunng dili 'onun dili' v.b.

Son olarak Horasanîye özgü birkaç kelime: o:rinçe 'yonca' (= ttü., azer. yonca, türkmen. yorunca), towlı '(gökten yağan) dolu' (= ttü. azer. dolu, türkmen. dolı, halaç. tuolo ve benzer şekiller < ana-türk. to:lı), eki 'iki' (= ttü., azer., türkmen. iki, yalnız şivelere mahsus: azer. ekki, türkmen. eki), yığlama:k 'ağlamak' (= ttü., azer., ağlamak, türkmen. a:ğlamak, fakat yığlamak diğer birçok Türk dilinde bilinen bir kelimedir, eski-türk. şekli de böyledir). Yukarıda verilen he:el örneğinden görüleceği üzere Horasanî de bazı yerlerde h-'yi korumuştur, ancak bu Halaççadaki gibi tutarlı (konsequent) değildir. (krş. yukarıda azer. höl v.b., fakat türkmen. ö:l).

Bu dilin daha birçok özellikleri vardır. Toplanan malzemenin bütünü başka bir makalede yayımlanacaktır. Şimdilik bu kadarı yetse gerek. Acaba bu dil F. A. Abdullayev'in Fonetika chorezmskich govorov, Taşkent 1967, adlı eserinde tasvir edilen 'Oğuz-Özbek' (daha doğrusu Özbek-Oğuz olmalıydı) dili ile ilgili midir?

Oğuz dillerinin şimdiye kadar yapılagelen üçlü sınıflandırmasını şimdi dörtlü bir sınıflandırma yaparak bırakmamız gerekiyor:

(1) Türkiye Türkçesi

Batı Oğuzca

(2) Azerbaycan Türkçesi

(3) Horasan Türkçesi

Doğu Oğuzca

(4) Türkmence

Bu sınıflandırmada 1 ile 2 ve 3 ile 4 biribirlerine daha yakın durumdadırlar, öyle ki bunların herbiri bir alt gurup olarak alınabilir. Ayrıca Azerbaycan Türkçesi bazı noktalarda Türkiye Türkçesinden Doğu Oğuzcaya geçişi temsil etmektedir (ör. ünlülerden sonra yükleme halinin -ni şeklinde olması, kişi-ni = türkmen. kişi-ni, fakat ttü. kişi-yi); bunun yanında Horasanî de bazı noktalarda Türkmenceden Batı Oğuzcaya geçişi temsil etmektedir (örn. ila:n 'yılan' Azerbaycan Türkçesi gibi). Böylelikle yukarıda verilen (1), (2), (3), (4) sıralamasının haklı olduğu gösterilmiş oluyor.

Özetliyelim. İran'daki Türk dillerinin araştırılması Türk dilleri genel bölgesinin yapısını oldukça kesin olarak gösteren ve şimdiye kadar elde edilmesi mümkün olmamış bir tablo ortaya çıkarıyor. Bu araştırma yapılmadan mükemmel bir Türkoloji kurmanın imkânı yoktur. Ülkenin (İran'ın) liberalleşmesinde büyük adımlar atılmaktadır, bu liberalleşme akımı şüphesiz (sınıflar arasındaki farkların azaltılması gibi) yalnız sosyal alanda kalmayıp (çeşitli milletler arasındaki muayyen gerilimlerin azaltılması şeklinde) millî alanda da etkisini gösterecektir. Mevcut gerilimler ve herşeyden önce İran'ın birçok milletlerden meydana gelmiş bir devlet olduğu (İran hükümeti tarafından da) bir mesele değilmiş gibi inkâr edilmemelidir (Litt: "Nicht wegsehen, sondern hinsehen macht die Seele frei"⁹) Fakat bu gerilimlerin giderileceğine dair iyi belirtiler vardır. Şüphesiz İran'ın aşağı tabaka halkı anlayışlıdır, yabancı dillere ve yabancı insanlara karşı önyargısı yoktur, bu tutumun devlet dairelerinde de gittikçe yerleşmekte olduğu izlenimi edinilmektedir. İran günün birinde eşit haklara sahip olacak dilleri ve kültürleriyle doğunun İsviçresi durumuna gelebilir, işte o zaman oradaki milletleri bütün yönleriyle iyice araştırmanın vakti gelmiş olacaktır. Böylece filoloji bilimi ve Türkoloji bugünden tahmin edilemeyecek bir ölçüde zenginleşeceklerdir.

⁹ Görmemezlikten gelmek değil görmek ruhu kurtarır.